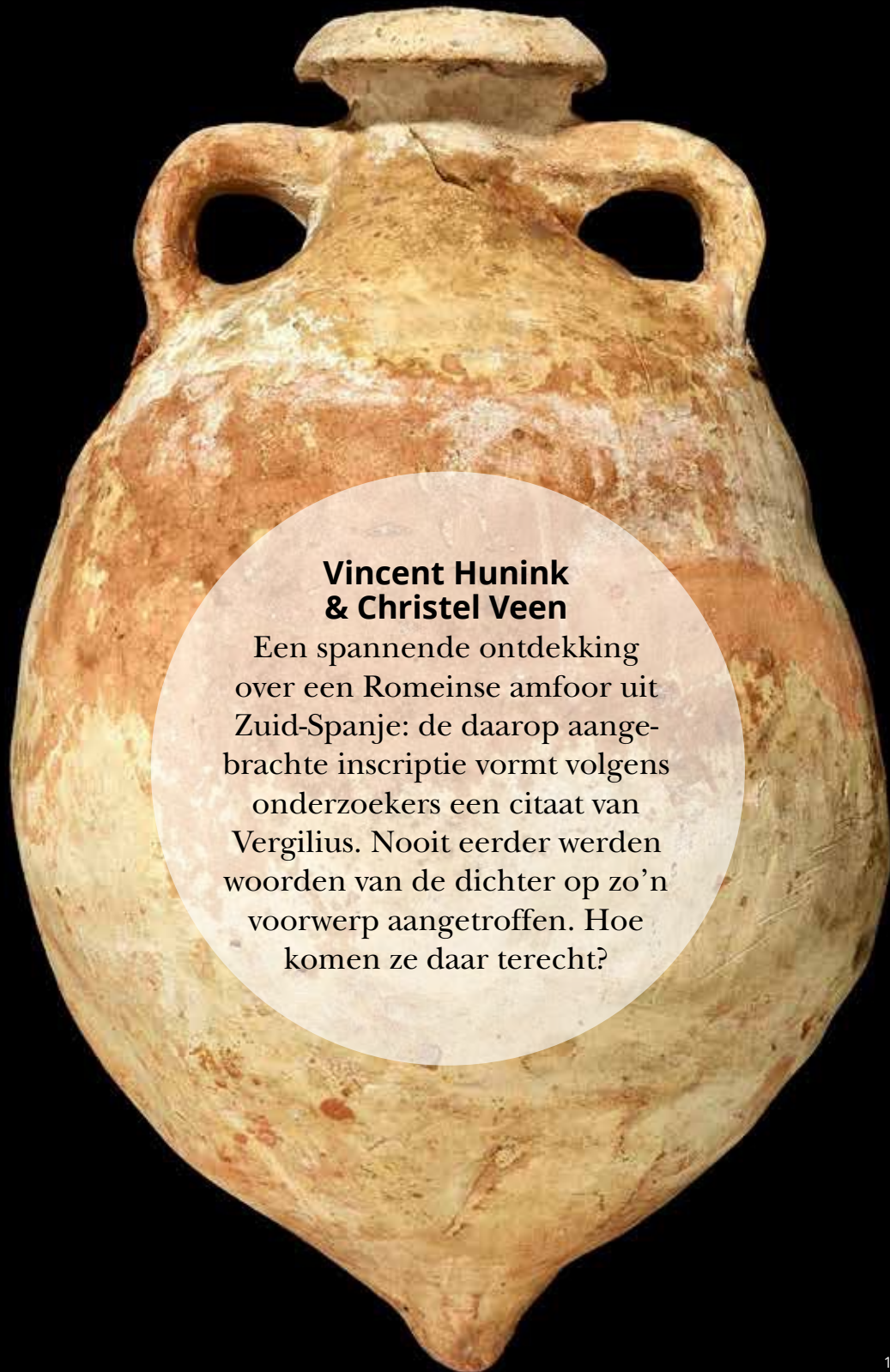

Vergilius op een Spaanse amfoor



Vincent Hunink & Christel Veen

Een spannende ontdekking over een Romeinse amfoor uit Zuid-Spanje: de daarop aangebrachte inscriptie vormt volgens onderzoekers een citaat van Vergilius. Nooit eerder werden woorden van de dichter op zo'n voorwerp aangetroffen. Hoe komen ze daar terecht?

D verzen van Vergilius (70-19 v.Chr.) zijn in de Romeinse wereld wijdverbreid geweest. Vooral zijn grote epos *Aeneis* werd overal druk gelezen en bestudeerd. Overal in de latere Romeinse literatuur zijn Vergilius-citaten te vinden, zelfs bij christelijke auteurs als Augustinus (354-430). In zijn *Confessiones* 'bekent' deze dat hij als jonge lezer dol was op de meeslepende verhalen over Dido en Aeneas.

Maar Vergilius' werk was niet voorbehouden aan gevorderde lezers. Het werd bijvoorbeeld ook gebruikt als lesmateriaal op scholen. Romeinse jongens leerden, letterlijk, lezen en schrijven met Vergilius. Op de muren van Pompeji zijn tientallen graffiti aangetroffen met hele of halve verzen uit Vergilius' werk, opnieuw voornamelijk uit de beroemde *Aeneis*.¹ Opvallend vaak betreft het beroemde openingsverzen van boeken, zoals 1,1 *arma virumque cano...* ('van wapens en de man zing ik'), 2,1 *conticuere omnes...* ('allen zwegen') of 7,1 (...) *Aeneia nutrix* ('voedster van Aeneas'), en niet zelden bevatten de citaten spelfouten of grappen. Vaak wordt daarom gedacht dat de graffiti zijn aangebracht door schooljongens, die het net geleerde vrolijk op de muren repeteerden en oefenden. Misschien moeten we ook denken aan volwassen Vergilius-liefhebbers. Het zou natuurlijk ook kunnen dat die de behoefte voelden af en toe een welbekend vers in het openbaar uit te schrijven.

Vergilius' werk was dus alom aanwezig, vermoedelijk in heel het Romeinse Rijk, in ieder geval het westelijk deel ervan. Een verrassend, nieuw blijk daarvan is onlangs geleverd door een archeologische vondst uit Zuid-Spanje. Op een amfoor uit een site bij het dorp Villalón nabij het Andalusische Córdoba zijn woorden van Vergilius aangetroffen, een unicum.²

Romeinse pottenbakkers brachten wel vaker korte teksten aan op hun producten, zoals namen van makers of eigenaars, data of plaatsen. Maar woorden uit een gedicht komen nooit voor. De vondst uit Villalón is dus inhoudelijk heel bijzonder. Om een voorwerp van indrukwekkende dimensies gaat het intussen niet: het gevonden fragment meet 6 bij 8 cm en is 1,2 cm dik.



2

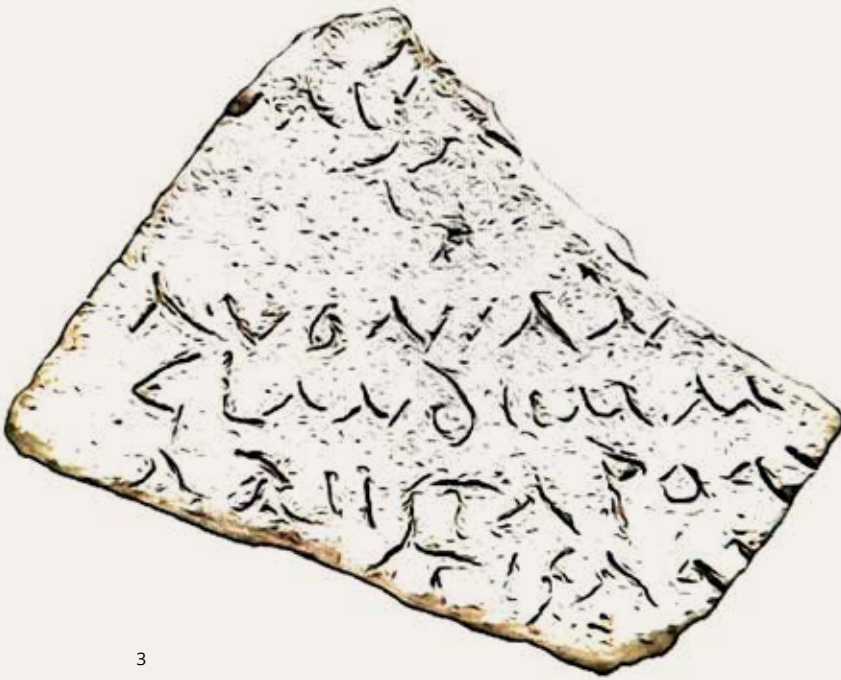
Vindplaats en aardewerk

De vindplaats van de scherf staat bekend als de Noguera-site. Deze ligt op een halve kilometer afstand van de Tumujar, een stroompje dat uitmondt in de Guadalquivir in het zuiden van Spanje. Vondsten als metaal- en glasslakken, een olijfoliepers en overblijfselen van een groot woonhuis en bassins op de site geven aan dat hier een grote boerderij stond, een *villa rustica*, waar onder meer olijfolie werd geproduceerd. In de loop der tijd kreeg de site voornamelijk een woonfunctie. Dat blijkt uit een toename van het aantal woonstructuren. Het aardewerk in Noguera is gevarieerd en beslaat een periode van de 1ste eeuw v.Chr. tot en met de 5de eeuw n.Chr. Naast Italische, Zuid-Gallische en Spaanse *terra sigillata* is het grote aantal amfoorscherven van het type 'Dressel 20' opvallend. De verschillende typen amforen danken hun naam aan Heinrich Dressel, een Duitse oudheidkundige die in de 19de eeuw ook meewerkte aan het *Corpus Inscriptionum Latinarum*. De scherf met de regels uit Vergilius behoorde tot een Dressel 20-amfoor, een amfoortype dat werd gebruikt voor het transport van olijfolie.

Dressel 20-amforen werden voornamelijk gemaakt in pottenbakkerijen op de oevers van de Guadalquivir, tussen Sevilla en Cordoba. In dat gebied was ook de productie van olijfolie een belangrijke inkomstenbron. De meeste exemplaren zijn gevonden langs de Germaanse en Britse *limes* en in Rome zelf, vooral op de Monte Testaccio ('scherfberg') in het zuidoosten, op de rechteroever van de Tiber. De berg bestaat naar

Romeinse pottenbakkers brachten wel vaker korte teksten aan op hun producten, maar woorden uit een gedicht komen nooit voor





3

schatting uit zo'n 53 miljoen afgedankte olijfolieamforen.

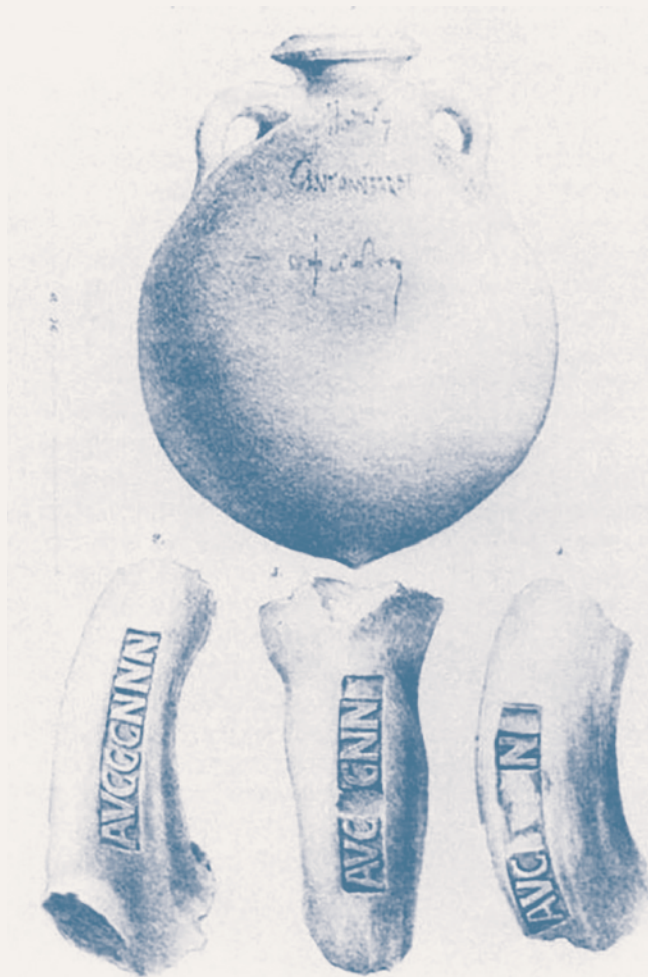
Het grote aantal amfoorscherven op de Noguera-site is afkomstig van afgekeurde amforen, afval van pottenbakkerijen uit de omgeving. De scherven werden onder meer gebruikt voor de fundering van muren, voor drainage en voor het vullen van gaten in plaveisels. De scherf met de regels uit Vergilius is dus afkomstig van een afgekeurde amfoor, die als afval terecht kwam in Noguera. Daar werd de scherf tussen andere scherven opgemerkt door een lokale bewoner, die zijn vondst in 2016 overdroeg aan lokale onderzoekers.

Opschriften

Opschriften op amforen zijn niet ongebruikelijk. Zo werden op de schouders en hals van amforen (evenals op *dolia*, grote voorraadpotten) *tituli picti* aangebracht met verf of inkt. Soms werd dit gecombineerd met informatie die werd ingekrast met een schrijfstift. Het was uiteraard de bedoeling dat deze opschriften goed zichtbaar waren. Ze bevatten informatie over gewicht en inhoud, herkomst en bestemming van het product, soms voorzien van een kwaliteitsaanduiding, met name bij wijn. De opschriften bevatten ook andere belangrijke gegevens, zoals de naam van de pottenbakkerij, de eigenaar (vaak een keizer), de transporteur(s), de handelaar en het consuljaar. Deze opschriften vormen uiteraard een belangrijke bron van informatie voor iedereen die contacten tussen gebieden, consumptie en handels- en distributienetwerken in de oudheid bestudeert.

De tekst op de amfoorscherv was aangebracht op de onderkant van de buik, net boven de punt waarmee de amfoor in de grond kon worden geprikt. Dat moet zijn gebeurd in een vroeg stadium van het productieproces, namelijk nadat de buik van de amfoor was gemaakt en ondersteboven stond te drogen, vóór het bakken, *ante cocturam*. Men spreekt daarom van een 'ante cocturam graffito'. De overige delen, de punt aan de onderkant, de hals en handvatten werden toegevoegd zodra de buik zo goed als droog was. Op welke hoogte de buik stond te drogen is niet bekend.

Op basis van de *tituli picti* op de amfoorscherven in Noguera konden de onderzoekers de amfoorscherv dateren tussen het eind van de 2de en het begin van de 3de eeuw n.Chr.



4

Reconstructie

Wat staat er nu precies op de amfoorschierf? Volgens de archeologen die de tekst onlangs hebben gepubliceerd¹ moet de tekst als volgt worden gelezen:

1 [—] S.[—]

2 +VAIS[---]
spatium uacuum

3 AVONIAM [---]

4 GLANDEMM+[---]

5 ARESTAPOQV[---]

6 +TISAQV[---]

7 +IT[---]

Dat ziet er nog niet erg bemoedigend uit. Toch zijn de geleerden erin geslaagd hierin enkele verzen van Vergilius te herkennen, wat op zichzelf een knappe prestatie is. Hun 'interpretatieve transcriptie' luidt als volgt:

Tekst A:

1 [—] S[---]

2 +VAIS[---].

Tekst B:

1 Auoniam [pingui]

2 glandem m[utauit]

3 aresta, poq[ulaque].

4 [inuen]tis Aqu[eloia].

5 [miscu]it [uuis].

Dat begint voor sommige lezers al iets vertrouwder te klinken. Van tekst A is helaas niet veel te maken; misschien gaat het om iets technisch met betrekking tot de productie. Maar tekst B lijkt te zijn ontleend aan de opening van Vergilius' *Georgica* (1,1-9). We geven de context van het citaat, met de betreffende regels vetgedrukt.

Literatuur

Iván González Tobar, Antònia Soler i Nicolau & Piero Berni Millet, 'las *Geórgicas* de Virgilio *in* figlinis: a propósito de un graffito ante cocturam sobre un ánfora olearia bética', *Journal of Roman Archaeology* 36 (2023) 1-22.

L. Goulpeau & F. Le Ny. 'Les marques digitées apposées sur les matériaux de construction gallo-romains en argile cuite', *Revue archéologique de l'Ouest* 6 (1989) 105-37.

Paul van der Heijden, Evert van Ginkel & Erik Graafstal, *Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Utrecht* (Utrecht 2023) 61.

Vincent Hunink, 'Poëzie in Pompeii', *Lampas* 50 (2017) 156-172.

Kristina Milnor, *Graffiti and the literary landscape in Roman Pompeii* (Oxford 2014).

Vicente G. Olaya, 'Hallado en Córdoba un poema de Virgilio grabado en un ánfora romana', *El País* (20 juni 2023).

Piet Schrijvers, *Vergilius, Georgica, landleven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien* (Groningen 2004).



5

Afbeeldingen

1 Dressel 20-amfoor, 1ste-3de eeuw n.Chr., gemaakt in Baetica, Spanje © The Trustees of the British Museum. British Museum, Londen.

2 Portret van Vergilius, 19de eeuw, maker onbekend. Musei Civici di Lecco. Galleria Comunale d'Arte.

3 Tekening van de amfoor-scherf met tekst. Naar een foto van I. González Tobar.

4 *Tituli picti* op een Dressel 20-amfoor van de Monte Testaccio in Rome.

5 Voetafdruk van een kind op een Romeinse tegel uit de pottenbakkerij op de Holdeurn in Berg en Dal. Foto: Valkhof Museum, Nijmegen.

6 Houten schrijflankjes uit het Romeinse fort Vindolanda in Northumberland, 1ste-2de eeuw n.Chr. British Museum, Londen.

Quid faciat laetas segetes, quo sidere terram uertere, Maecenas, ulmisque adiungere uitis conueniat, quae cura boum, qui cultus habendo sit pecori, apibus quanta experientia parcis, hinc canere incipiam. uos, o clarissima mundi lumina, labentem caelo quae ducitis annum; Liber et alma Ceres, uestro si munere tellus
Chaoniam pingui glandem mutauit arista, poculaque inuentis Acheloia miscuit uuis (...)

'Wat het graan doet gedijen, bij welk gesternte de akker / dient te worden geploegd, Maecenas, de wijn-rank aan olmen / opgebonden, en hoe men voor runderen moet zorgen, kleinvee / houdt, en welke ervaring vereist is met zuinige bijen, / zal ik nu gaan bezingen. Gij stralende wereldlichten, / die het voortglijdend jaar geleidt aan het hemelgewelf, / Liber en milde Ceres, zo waar als Uw gave de aarde / **Chaonische eikels voor rijke korenaren deed ruilen / en met ont-dekte druiven Acheloïsch drinkwater mengde...**

(vertaling Piet Schrijvers)

Bijzonderheden

Opvallend zijn enkele problemen met de spelling: *avoniam* in plaats van *chaoniam*, *aresta* in plaats van *arista*, *poqula* voor *pocula*, en *aqueloia* voor *acheloia*. De schrijver was blijkbaar niet helemaal op de hoogte van de gangbare schrijfwijze. Ook kan het zijn dat de lokale uitspraak meespeelde (vooral bij *aresta* lijkt dat het geval). Verder valt op dat het citaat niet het begin van Vergilius' tekst is en geen hoofdzin vormt: het is een deel van een langere voorwaardelijke bijzin.

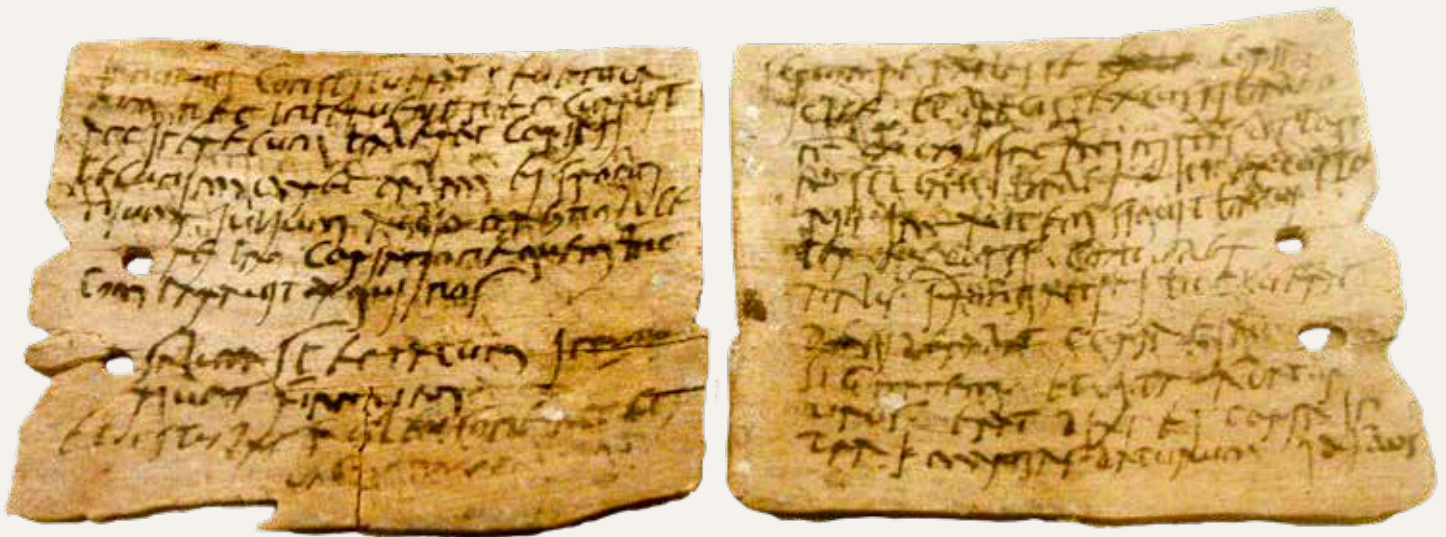
Verder is de plaatsing van de tekst op de voet ongewoon. Doorgaans worden teksten op amforen hoger, beter zichtbaar, aangebracht. Volgens de archeologen die de tekst hebben gepubliceerd, wijst dat erop dat de auteur de woorden niet per se duidelijk zichtbaar wilde laten zijn.

Los van deze technische punten is het opmerkelijk dat we hier te maken hebben met een citaat uit juist de *Georgica*. Het overgrote deel van Vergilius-citaten buiten de literatuur is afkomstig uit de *Aeneis*. Dat geldt bijvoorbeeld voor de graffiti in Pompeji.⁴ De keuze van de schrijver of schrijfster voor een stukje uit dit gedicht maakt de vondst uit de buurt van Córdoba eens te meer tot iets bijzonders: voor het eerst Vergilius op een amfoor, en dan meteen met iets uit zijn grote landbouwgedicht.

De maker

De keuze voor een tekst uit de *Georgica* laat zich nog wel enigszins begrijpen. De olie-amfoor is vervaardigd in de landelijke omgeving van Andalusië. Daar zal de maker inderdaad misschien eerder hebben gedacht aan Vergilius' grote gedicht over het landleven dan aan zijn epos over Aeneas. Maar waarom dan twee uit hun context losgezongen regels met twee geografische namen, die mijlenver afstaan van de Spaanse realiteit? Waarom niet een pakkende formule zoals *quid faciat laetas segetes* of een meer relevante vergiliaanse versregel over olijfbomen en olijventeelt? Of was het juist het raadselachtige van de twee exotische namen wat de maker zo aantrok? Ook daarnaast roept de vondst nog veel vragen op. De belangrijkste daarvan zijn: wie heeft de tekst aangebracht? En waarom precies?

Harde feiten ontbreken, dus zijn hier alleen speculaties mogelijk. De auteurs van de officiële publicatie houden zich een beetje in, maar komen niettemin met een redelijk en samenhangend beeld. Ze stellen dat de auteur



6

mogelijk een werknemer was van de pottenbakkerij. Dat zou dan wijzen op een bepaalde mate van geletterdheid in een landelijk, provinciaal milieu. Voorzichtig suggereren ze daarbij de mogelijkheid van een kind als auteur.

Dat er behalve honden en katten ook kleine kinderen rondliepen in pottenbakkerijen weten we dankzij afdrucken van kindervoetjes op ongebakken tegels. Kleine kinderen konden vermoedelijk nog geen versregels schrijven, maar het is bekend dat er oudere kinderen werkten in pottenbakkerijen, waarschijnlijk als slaven. Een aanwijzing voor werkende kinderen zijn de merktekens die op ongebakken keramisch bouw materiaal werden aangebracht met een of meerdere vingers. Vermoed wordt dat de tekens dienden om aantallen of partijen te tellen. Uit een analyse van deze merktekens in Gallische pottenbakkerijen blijkt dat sommige merktekens gemaakt zijn door kleinere vingers, van vrouwen of kinderen.⁵

Maar moeten we hier dan denken aan een kind dat les kreeg en daarnaast moest meehelpen in het atelier? Of was de scholing op een of andere wijze geïntegreerd in de werkomgeving? Heel vanzelfsprekend is dat allemaal toch niet.

Natuurlijk kan de tekst op de scherf ook zijn aangebracht door een volwassene. Geletterdheid was niet voor iedereen vanzelfsprekend, maar soms leerde men het hoognodige lezen en schrijven als dat noodzakelijk was om een specifiek beroep uit te oefenen. Jonge mannen die uit de overwonnen gebieden gerekruteerd werden voor het Romeinse leger moesten Latijn leren om te kunnen communiceren met hun superieuren en strijdmakers. Wie carrière wilde maken in het leger moest ook Latijn kunnen lezen en schrijven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er juist uit een militaire context drie houten schrijfplankjes bekend zijn met versregels

van Vergilius. Ze zijn afkomstig uit Vindolanda, een militair fort met kampdorp langs de muur van Hadrianus in het noorden van Engeland: twee plankjes met een regel uit de *Aeneis* (7,373 en 9,473) en een met twee regels uit de *Georgica* (1,125-126). Het gaat om tablets 118, 854 en 856, te raadplegen via de online database *Roman Inscriptions of Britain*.⁶

Naast militairen moesten ook degenen die geld wilden verdienen met de productie, handel en het transport van goederen leren lezen en schrijven. Zo zullen ook in pottenbakkerijen en olijfolieperserijen zeker mensen hebben rondgelopen die konden lezen en schrijven. Dat was bijvoorbeeld nodig voor het aanbrengen en controleren van de opschriften op de amforen.

Maar ja, waarom dan juist deze bijzondere woorden van Vergilius? En waarom zette iemand die op een plaats waar het later, bij gewoon gebruik van de amfoor, niet goed te lezen zou zijn? Als grapje of simpele schrijfoefening? Of zit er in de woorden een persoonlijke of algemene boodschap die ons totaal ontgaat?

En wat zegt de scherf eigenlijk over de geletterdheid in Baetica? De verleiding is groot om op basis van deze ene vondst aan te nemen dat die groter was dan tot nu toe werd aangenomen. Maar de toevalsfactor speelt hier een grote rol. En zonder de scherpe blik van de lokale bewoner zou de amfoorscherf met het Vergilius-citaat misschien nooit zijn opgemerkt.

De unieke amfoor uit Romeins Spanje blijft al met al dus tamelijk raadselachtig. Maar een mooie vondst is het wel. Misschien dat nieuwe ontdekkingen de komende jaren meer licht op de zaak zullen kunnen werpen.

Noten

1 Zie onder meer Hunink (2017). Een compleet overzicht van Vergilius-citaten uit Pompeji is te vinden in Milnor (2014) 263-272. Haar catalogus omvat in totaal 69 items.

2 Het is het eerste voorbeeld van een tekst van Vergilius op een amfoor, maar Vergilius op aardewerk is niet uniek. Bij opgravingen in Woerden (Utrecht) kwam in de jaren zeventig van de vorige eeuw een terra sigillata bord tevoorschijn met op de bodem een stukje ingekraste tekst uit de *Aeneis*, 2,1: Van der Heijden e.a. (2023) 61.

3 Zie González Tobar e.a. (2023). In de Spaanse media is enige aandacht geweest voor deze wetenschappelijke publicatie. Zie de bijdrage uit de nationale krant *El País* door Olaya (2023).

4 Milnor (2014) 263-272 geeft 53 graffiti met woorden uit de *Aeneis*, 14 uit de *Bucolica* en 2 uit de *Georgica*.

5 Goulneau & Le Ny (1989) 111.

6 Tablet 118: AE 1987, 0745 = AE 1991, 1166 = AE 2014, 0082. Tablet 854: AE 2009, 0753d = AE 2010, 0804 = AE 2010, 0805 = AE 2011, 0641. Tablet 856: AE 2010, 0806 = AE 2011, 0641 = AE 2018, 1113.